

El projecte etnoarqueològic del Canal Beagle (Terra del Foc, Argentina)

ERNESTO L. PIANA

Amb la tornada de Juan Sebastián Elcano i els seus companys arribà a la Península la notícia d'un país molt meridional que avui dia anomenem Terra del Foc. La notícia estava tan esvaïda i atrotinada com els vestits dels que la portaren: es varen poder donar molt pocs detalls d'aquelles terres. Poc temps després eren considerades l'extrem nord d'un continent meridional al qual, amb tota l'honradesa i a la manera d'aquells temps, anomenaren *Terra incognita Australis*.

Tots els esforços posteriors de Sarmiento de Gamboa no pogueren esclarir les boires d'ignorància que la tapaven. Hem d'esperar al 1578 quan el pirata Francis Drake navegà –molt probablement sense voler-ho– fins les illes Wollaston i descobrí per tant la inexistència del suposat continent austral. Europa no va tenir cap més notícia de l'extrem sud americà fins que Le Maire, el 1616, girà el cap Hornos inaugurant la ruta sud de l'Atlàntic al Pacífic. La importància d'aquest pas fou tan gran que només tres anys després els germans Nodal donaren la volta, per primera vegada, al conjunt d'illes de la Terra del Foc. Tot seguit un cert nombre d'expedicions europees ensumaren neguitoses les costes de la Terra del Foc i, fins i tot, hi cercaren redós en els esforços per girar el cap Hornos i accedir al desitjat Pacífic. Si era poc el que es coneixia d'aquestes terres, considerades com un escull en el camí comercial, encara era més minso el coneixement que es tenia dels seus habitants.¹

1. A la Terra del Foc convisqueren dues tradicions culturals ben contrastades: els *Selk'nam* (també anomenats Onas), caçadors-recol·lectors pedestres de terra endins, la vida econòmica dels quals depenia del guanac (*Lama guanicoe*) i els *Yamana* o Yaghan, nòmades del mar, canoers que depenien fonamentalment dels recursos marins i que ocupaven les costes d'illes i canals del territori de la Terra del Foc. En aquesta ocasió només es farà referència als segons.

Tot i que existiren descripcions curtes i incompletes, amb un valor molt desigual, com les de Cook (1775) i Weddel (1825) i ja s'havien produït contactes pacífics i dels altres, entre els canoers nadius dels canals de Magallanes i de la Terra del Foc (*yamanes* i *alakalufs*) i els viatgers del vell continent, els fueguins varen ésser presentats a la societat pels oficials de Fitzroy i Darwin. El primer ho va fer literalment, ja que va segrestar quatre habitants de la Terra del Foc i els presentà a la cort anglesa; els ensinistrà en la llengua i la cultura d'aquest país amb l'objectiu de tornar-los al seu, a fi i efecte que servissin de via d'accés a la resta dels seus paisans. Tot i que Fitzroy (1839), amb els seus dos viatges, ens deixà certa informació sobre els nadius, no es pot negar que la popularitat més gran es va produir gràcies a la ploma de Darwin (1839). Això es degué al prestigi guanyat amb les seves obres en el camp de la biologia, prestigi que fou indiscriminadament estès a totes les seves afirmacions i apreciacions. En l'època que Darwin restà en territori de la Terra del Foc, era un jove clergue en potència que, en trobar-se amb una realitat social i cultural ben diferent de la pròpia i en unes circumstàncies personals no gens favorables, no la va saber comprendre. Els va contemplar com a representants del més primitiu dels estadis possibles de la humanitat a causa de l'escassetat i d'allò que de rudimentari tenia el seu bagatge material, la quasi total nuesa en un clima fred i enutjós, la senzillesa de les seves vivendes i l'aparent brutalitat dels seus costums.

Abillats d'aquesta mena varen entrar els habitants de la Terra del Foc per la porta de servei a la cultura europea. Al mateix temps, altres escrits més exactes, com els de Wilkes (1844), no varen trobar la mateixa acollida a causa del poc coneixement que es tenia dels seus autors.

Tot i així es va poder rectificar poc a poc aquesta imatge a través de les aportacions d'altres autors que visqueren a la Terra del Foc, com el mossèn anglès Thomas Bridges i el seu fill Lucas; d'estudis etnogràfics com els del missioner Martin Gusinde, o de científics d'altres camps que varen documentar la vida dels aborígens. Tenim molta informació de final del XIX i començament del nostre segle referent a l'antropologia física (Garson, 1885; Sergi, 1867 i 1888, Mantegazza i Regalia, 1886; Martin, 1893, 1894; etc.). També trobem un interès més holístic, minuciós i perdurable en la descripció cultural (Thomas Bridges, 1866, 1892, 1893; Martial, 1888; Hyades i Denniker, 1893; Lothrop, 1928; Gusinde, 1937; Lucas Bridges, 1947; Emperaire, 1955; etc.).

La diversitat d'observadors, el contacte perllongat en alguns dels casos, l'observació científica desapassionada en altres o els treballs pròpiament etnogràfics, sumats al caràcter recent del registre —que permet fins i tot treballar amb material fotogràfic— ha forjat la, potser, més completa visió etnohistòrica de l'Argentina. El resultat és una visió que recupera en un grau molt elevat la vida dels canoers de Magallanes i la Terra del Foc.²

2. Per a la imatge etnogràfica, vegeu Gusinde, 1937; Lothrop, 1928; Orquera, Piana, Sala i Tapia, 1982; Orquera i Piana, 1986 a i b.

Es varen corregir aspectes errats, fal·làcies i interpretacions subjectives, però alguns conceptes fortament arrelats varen romandre i els canoers de Magallanes i la Terra del Foc continuaren essent considerats exemples vius d'arcaisme cultural, representants cristal·litzats d'estadis culturals ja superats. Àdhuc Gusinde arribà a considerar que els *alakalufs*, així com els *yamana*, eren «els únics que ens podien donar una resposta segura i satisfactiva sobre alguns detalls de certes institucions i costums de l'època més antiga de la humanitat, dels començaments de la vida humana». (1924:42). Aquest autor i els qui acceptaren aquesta posició negaren implícitament tota possibilitat adaptativa o evolutiva a aquests pobles. Imbelloni, en acceptar aquesta premissa, assajà de trobar-ne les raons causals, basant-se en un suposat arraconament provocat per l'empenta de pobles culturalment més dinàmics. Aquesta presentació resultà una tautologia, ja que es veia la causa des de l'efecte i a l'inrevés i perquè l'explicació es basava en una certa dinàmica suposada, no comprobable. Menghin (1960:9) va veure aquest problema i el va corregir introduint, tot i que d'una manera superficial, una valoració del medi ambient. Des del seu punt de vista es tractava d'un mitjà dur en extrem i àdhuc hostil per a l'home, la regió «era d'allò més apta per a servir de darrer refugi a pobles primitius que volien o havien de cedir a la pressió de grups més forts».

D'aquest exercici teòric sorgí per decantació natural l'interès pel passat aborigen tot i que l'especulació de base etnològica no va tenir la corresponent contrastació arqueològica. Només es poden esmentar dues excepcions en aquest sentit: els treballs pioners de J. Bird als anys 30 (Bird, 1938 i 1946) i els del matrimoni Emperaire i Laming (1961) uns vint anys després.

Els treballs de Bird tenen esculls difícils de passar perquè la feina de camp no va anar acompanyada de treball de gabinet, i perquè el que va publicar es redueix a un parell de fulls. Tot i així va completar la imatge del començament de la nostra era. L'informe més extens dels Emperaire no tenia punts de comparació i durant molt de temps el jaciment que excavarren (Englefield) era intrigant, tant per l'antiguitat que li donaven com per la singularitat tipològica i el seu aïllament geogràfic.

Com a resultat d'aquest procés, pels anys 70 no hi havia correlació arqueològica per a una, en canvi, molt completa informació etnogràfica i etnohistòrica. Aquesta situació no es podia perllongar més i és en aquests anys que comença a produir-se el canvi. En 1972 Omar Ortiz Troncoso, arqueòleg xilè, excavà dos importants jaciments propers a la ciutat de Punta Arenas: Bahía Buena i Punta Santa Ana (Ortiz Troncoso, 1975) i, més tard (1979), va posar en dubte l'antiguitat d'Englefield reduint-la a només 1800 anys ap.

En 1975 començà el Projecte Arqueològic Canal Beagle amb l'excavació del jaciment Lancha Packewaia (Orquera, Sala, Piana, Tapia, 1977) on els nivells més antics van ésser datats de fa uns 4000 anys. Això va fer necessari el disseny d'una investigació a llarg termini basat en unes excavacions intenses i extenses.

Les característiques de les costes del Canal Beagle i la relació eustatisme isostàsia fa que alguns dels jaciments propers a la costa no hagin pogut estar mai coberts pel mar i que l'estabilització de la mar al nivell actual no hagi modificat gaire la costa. D'altra banda l'activitat humana recent pràcticament no ha modificat el terreny. És per tot això que algunes restes dels campaments més antics possibles de la tradició adaptativa al litoral marítim (que resultà al final en els canoers de Magallanes i la Terra del Foc observats pels europeus) podien ésser trobades.

La investigació es dissenyà aleshores per tal de recuperar un primer esboç cronològic-cultural que cobrís diferents moments, des dels més antics que es podien esperar fins a, com a mínim, la presència de materials europeus (Orquera i Piana, 1985). Tenint en compte la gran abundància de jaciments arqueològics que ofereix la Terra del Foc es va decidir concretar el projecte amb la menor distància possible entre els llocs. Això es va fer així per tal de controlar la variable «accés a recursos». Un cop assolida la fita en només dos quilòmetres de costa, la investigació es dirigí vers l'obtenció d'informació regional recuperant manifestacions arqueològiques: A) d'antiguitats comparables a les que s'havien estudiat primer, B) que poguessin ser de la mateixa tradició adaptativa, C) amb accés a recursos genèricament semblants als de l'ambient magallànic i de la Terra del Foc, però amb caràcters geomorfològics que suposessin disponibilitat o accés als recursos diferents de les primeres.

És a dir, se cercà la variació «accés a recursos» mantenint controlades les variables temporals i culturals per tal d'arribar a la comprensió del fenomen regional.

S'ha aconseguit molt recuperant diferents classes de llocs, des dels especialitzats fins als ocupats repetidament en diferents estacions, però encara s'ha de treballar fort en aquesta direcció.

De tot aquest treball realitzat, s'ha obtingut una primera imatge del procés colonitzador i adaptatiu a les condicions particulars d'aquest litoral marítim humit, fred i ventós. Noves preguntes, cada cop més acurades, són les que permetran avançar en aquest camí del coneixement.

Intentarem esbossar en poques línies els resultats obtinguts: les dues grans tradicions culturals que poblaren la Terra del Foc haurien estat ja diferenciades abans de la seva entrada al territori i haurien arribat per camins i maneres diferents. Els caçadors pedestres haurien arribat per terra a l'illa de la Terra del Foc, abans de la seva separació de la Patagònia Continental amb l'obertura de l'estret de Magallanes (Orquera i Piana, 1987). Avui dia es pensa que aquest estret s'hauria obert fa uns 8000 anys (Rabasa com.pers.) i la presència d'aquests caçadors es pot remuntar, com a mínim, a l'XIè. mil·lenari abans del present (Massone, 1983; Laming Empeaire, 1968). La penetració dels grups ja pre-adaptats a la vida en el litoral marítim s'hauria fet pel seguit d'illes occidentals, comptant amb canoes i avançant cap al sud a mesura que les condicions ambientals es tornaren aptes. La data hipotèticament més antiga per a aquest avenç va ser fixada en uns

6000 anys i es basa en el fet que abans no hi havia hagut una presència de boscos amb arbres grans estesos i ben distribuïts (Orquera i Piana, 1987). Ja tenim manifestacions arqueològiques d'aquesta antiguitat i per tant es poden considerar representatives dels primers moments del procés adaptatiu. Al jaciment de Túnel tenim tota una seqüència de més d'un centenar d'ocupacions esporàdiques, rastres de moviments nòmades al llarg d'un parell de segles pels voltants de 6000 o 6200 anys enrera (Piana, 1984). Aquestes ocupacions representen estades en totes les estacions de l'any (Schiavini, 1985). Aquesta gent posaren les bases de la tradició adaptativa al litoral marítim com indiquen els fets següents:

1) De la totalitat dels instruments, un 37% són ossos i d'aquest prop d'un 90% va ésser fabricat amb ossos de mamífers i aus marines.

2) La morfologia de la seva arma més representativa, l'arpó, ens indica coneixement dels problemes que es produeixen en la cacera del llop de mar.

3) Del conjunt d'instruments i fauna trobada es desprèn que és absolutament necessari l'ús de les canoes (Piana, 1984).

4) La fauna marina domina notablement la totalitat de la fauna recuperada (uns 400 llops marins, 22 cetacis menors i unes 400 aus marines davant una vintena de guanacs i unes poques aus terrestres).

Tot i que hi hagué un elevat grau d'aprofitament de la fauna marina, en els primers moments no es va recórrer a la recol·lecció de mol·luscs. Va ser poc temps després quan es comencen a menjar de manera massiva i constant, cas semblant a l'observat a Bahía Buena i Punta Sta. Ana (Ortiz Troncoso, 1979).

Malauradament, el procés de població que segueix no és conegut a l'embocadura occidental de l'Estret de Magallanes, però es pot resseguir fàcilment al Canal Beagle amb un registre arqueològic que pràcticament no deixa entreveure grans canvis fins fa uns 4000 anys. És en aquest nou moment en el qual apareixen puntes de pedra de 10 a 15 cm de longitud, amb forma de llança, biapuntades, tallades bifacialment per reducció de preformes grans fetes en vulcanita basàltico-andesítica (Orquera, e.a., 1977). Tot això es correspon amb un augment del consum de guanac, que arriba fins al 36% del total de les calories consumides avaluades (Saxon, 1979).

La tradició es manté sense canvis més grans: els arpons van modificant poc a poc la seva forma general (de base en creu i extrem amb dues dents adjacents, passen a tenir una base en forma d'escut i amb una sola dent), perden la decoració incisa i estan fets de manera cada cop més grollera tot i que mantenen la seva mateixa funcionalitat i manera de fer-se servir.

Com a molt tard fa uns 2700 anys ja eren presents les puntes de projectile, possiblement indicant la utilització de l'arc. Aquestes puntes arriben a ésser força abundants en diferents contextos arqueològics i ofereixen una variabilitat morfològica impressionant. El procés de manufactura era el mateix que el fet servir per a les grans puntes que havíem vist abans: es rebaixava bifacialment des dels costats oposats alternadament. El volum inferior, però, feia més fàcil la utilització de primeres matèries més fre-

qüents i d'accés senzill; de fet ja no era necessari augmentar les despeses de la cacera del guanac invertint temps extra en la recerca de primeres matèries poc abundants. Crida l'atenció que el registre arqueofaunístic d'aquesta època sembla continuar les pautes observades al jaciment de Lancha Packewaia, on l'aportació de calories per part del guanac es redueix des del 12%, al començament del període d'aparició de les puntes de fletxa, fins al 3% al final del mateix període. Tot i així, després del primer mil·lenni de la nostra Era sembla com si l'ús d'aquestes armes entrés en decadència i ja en el moment etnogràfic l'arc i les fletxes són poc més que un objecte d'intercanvi.

Al segle XVII, les primeres matèries europees van ésser transformades en instruments pels aborígens tot i que el Canal de Beagle no va ésser descobert oficialment fins al 1830.

La noció d'arraconament va haver d'ésser revisada i substituïda per la visió d'un exitós procés adaptatiu a les particulars condicions ecològiques dels canals de Magallanes i la Terra del Foc. Aquest procés va permetre una densitat de població elevada en relació a d'altres caçadors-recol·lectors i que es pot calcular en unes trenta vegades superior a les de la Pampa i la Patagònia a l'arribada dels europeus. Va ésser un camí de sis mil·lenaris en el qual, un cop assolides ràpidament les bases d'adaptació, s'observa una estabilització en pautes d'aprofitaments assolides i una deriva lenta cap a formes econòmiques on la rendabilitat només es podia augmentar mitjançant la reducció en la inversió d'esforços.

Hem assajat d'explicar, a grans trets, la manera com es forjaren les dues imatges (l'etnohistòrica i l'arqueològica) i donar-los una valoració. Tots dos són quadres impressionistes, però coneixem alguns dels traços del pinzell amb bon detall. Tanmateix, manca la contrastació de les dues imatges.

La senzilla projecció de les dades etnogràfiques cap al passat és un mètode incorrecte. S'han de tenir en compte, almenys, una certa quantitat de condicionaments que poden anar des de la identitat del registre material fins a la profunditat temporal i de distància en l'espai. Per poder fer un exercici de projecció etnohistòrica haurem de tenir l'aval de l'arqueologia (Orquera, e.a. 1977:75-91).

Avui dia hi ha un projecte d'etnoarqueologia que vol emprendre aquest repte. A partir de la informació arqueològica suara resumida, s'està acabant la recopilació etnohistòrica i seleccionant quina d'aquesta intentarem contrastar amb el registre arqueològic. Tenim un jaciment a la regió que posseeix l'antiguitat de les fonts etnogràfiques i el gener de 1988 es començaran les tasques d'excavació. Es van fent, paral·lelament, observacions ambientals aprofitant l'escassa, o gairebé nul·la, modificació humana recent del mitjà.

El projecte està en marxa dins el marc d'un conveni d'investigació entre el C.S.I.C. (Espanya) i el C.O.N.I.C.E.T. (Argentina) i està a càrrec d'A. Vila (C.S.I.C.), R. Yll i J. Estévez (Universitat Autònoma de Barcelona) per part espanyola i per part argentina per L. Orquera (C.O.N.I.C.E.T.-Asocia-

ció Investigaciones Antropológicas) i el sotasignant (del Centro Austral de investigaciones Científicas del C.O.N.I.C.E.T.).

Els primers resultats ja són prometedors, però manca encara molta tasca per fer. La ciència no avança obtenint respostes, sinó fent cada vegada millor les preguntes, i és això el que s'intenta amb aquest projecte. Estem assajant de plantejar preguntes que no es podrien realitzar en els casos en què no hi són els dos vessants informatius. Preguntes que hauríem de deixar de banda si tinguéssim solament el registre arqueològic, ja que fóra impossible d'obtenir-ne respostes. Esperem més aviat assolir avenços en el desenvolupament metodològic que en la clarificació d'un fenomen històric puntual. És això el que uneix interessos d'una mateixa ciència a ambdues bandes d'un oceà.

BIBLIOGRAFIA

- BIRD, J. B. (1938): «Antiquity and migrations of the early inhabitants of Patagonia», *Geographical review*, XXVIII: 250-175 U.S.A.
- BRIDGES, L. (1947): «Uttermost part of the world». Londres.
- BRIDGES, T. (1866): Cartes publicades a *A voice for South America*, vol. XIII. Transcripció a *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris*.
- BRIDGES, T. (1884): «Moeurs et cotumes des fueguiens» *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*, 3a. Serie, VII: 147-168.
- BRIDGES, T. (1892): «Datos sobre Tierra del Fuego comunicados por el reverendo Thomas Bridges.» *Rev. Museo de La Plata*, 3; 313-320.
- COOK, J. (1775): «A voyage towards the south pole and round the world, performed in his Majesty's ships the Resolution and the Adventure in the years 1772-1775 in wich included...» Londres.
- DARWIN, Ch. (1839): «Journal and remarks (1832-1836)», dins: *Narrative of the surveying voyages of His Majesty's ships Adventure and Beagle between the years 1826 and 1836...* Vol. III Londres; H. Colburn.
- EMPERAIRE, J. i LAMING, A. (1961): «Les gisements de iles Englefield et Vivian dans la mer d'Otway (Patagonie Austral).» *Journal de la Société des Americanistes* 50:7:77.
- FITZ ROY, R. (1839): «Proceedings of the second expedition (1831-1836) under the command of captain Robert Fitz Roy», dins: *Narrative of the surveying voyages of His Majesty's Ships Adventure and Beagle between the years 1826 and 1836...* Vol. II, Londres.
- GUSINDE, M. (1924): «Cuarta expedición a la Tierra del Fuego (informe del Jefe de Sección)», *Publicaciones del Museo de Etnología y Antropología de Chile*; IV; 7:67.
- HYADES, P. J. i DENIKER, J. (1891): «Antropologie et Etnografie.» En *Mission Scientifique du Cap Horn (1882-1883)*, tomo VII, París, ed. oficial.

- IMBELLONI, J. (1947): «El poblamiento de América» *Revista de la Universidad de Buenos Aires* cuarta época, tomo 1:9-35.
- LAMING EMPERAIRE, A. (1968): «Missions Archeologiques Françaises au Chili Austral et au Brezil Meridional: datations de quelques sites par les Radiocarbone», *Journal de la Société d'Americanistes*, 57:77-99.
- LOTHROP, S. K. (1928): «The indians of Tierra del Fuego.» Nueva York.
- MANTEGAZZA, P. i REGALIA, E.: «Studio sopra una serie di crani di fueguini.» *Archivio per l'Antropologia e la Etnologia*, vol. XVI, 463-515.
- MASSONE, M. (1983): «10400 años de colonización humana en Tierra del Fuego.» *Rev. Infórmese*, n.º 14.
- MENGHIN, O. (1960): «Urgeschichte der Kanuindianer des südlichstn Amerikas» a *Steinzeitfragen der Alten und Neuen Welt*, 343-375.
- ORQUERA, L. i PIANA, E. (1983): «Adaptaciones marítimas prehistóricas en el litoral magallánico-fueguino.» *Relaciones de la Sociedad Argentina de Antropología XV NS: 225-235*.
- ORQUERA, L. i PIANA, E. (1985): «El Programa de Investigación Arqueológica del Canal Beagle: evaluación metodológica.» *Comunicación en el VIII Congreso Nacional de Arqueología Argentina. Concordia*.
- ORQUERA, L. i PIANA, E. (1987): «Human litoral adaptations in the Beagle Channel region: the maximum possible age.» *Quaternary of South America and Anthartic Peninsula IV* (e.p.).
- ORQUERA, L. i PIANA, E. (1987): «La adaptación al litoral marítimo del canal Beagle y adyacencias», dins Stuart, D. i Borrero, L. (eds.). *Tierra del Fuego: Settlement and subsistence on mankind's southern frontier*, Nueva York (e.p.).
- ORQUERA, L. SALA, A., PIANA, E. i TAPIA, A. (1977): «Lancha Packewaia: arqueología de los canales fueguinos.» Buenos Aires.
- ORTIZ TRONCOSO, O. (1975): «Los yacimientos de Punta Santa Ana y Bahía Buena (Patagonia Austral): excavaciones y fechados radiocarbónicos.» *Anales del Instituto de la Patagonia VI*. 93-122.
- PIANA, E. L. (1984): «Arrinconamiento o adaptación en Tierra del Fuego.» *Antropología Argentina (1984)*: 7-110.
- SAXON, E. C. (1979): «Natural Prehistory: the archaeology of Fuego Patagonian ecology.» *Quaternaria XXI*: 329-356.
- SCHIAVINI, A. (1985): «Determinación de pautas de captura de pinípedos del Canal Beagle por lo aborígenes prehistóricos (resultados preliminares).» *Comunicación a las Primeras Jornadas Argentinas de Mastozoología (Mendoza)*.
- WEDDEL, J. (1825): «A Voyage towards the South Pole performed in the years 1822-1824 containing an examination...» Londres.
- WILKES, C. (1844): «U.S. exploring expedition during the years 1838, 1839, 1840, 1841, 1842, under the command of...» Philadelphia.